

Jukka Korpela

Sisä-Suomen asuttaminen ja väestön kasvu myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa

Perinteisesti ajatellaan, että keskiajan Sisä-Suomi oli asumaton erämaata, jonka savolaiset asuttivat uuden ajan alussa. Tämä teoria rakentuu verotuslähteiden yksioikoiseen tulkitaan. Ne eivät kerro mitään keskiajan asutuksesta eivätkä asutustoiminnasta vaan vain uudenlaisen verohallinnon kehityksestä. Erittäin moni muu seikka puhuu perinteistä käsitystä vastaan.

Sisä-Suomi¹ lienee ollut asuttu ja sen väestö kasvanut tasaisesti läpi keskiajan. Uuden hallinnon ja kuninkaan vallan synty pakotti väen elinkeinomuutokseen, koska verojen maksuun vanhat resurssit eivät enää riittäneet. Kun siirryttiin peltoviljelyyn, väki oli helpommin kontrolloitavissa ja kirjattavissa veroluetteloihin. Näin aiemmin kaiken vallan ulkopuolella asunut väki kirjautui asiakirjoihin eli kirjallisissa lähteissä aiemmin näkymättömästä väestä tuli näkyvää.

Vallitsevan käsityksen mukaan keskiajan Suomen vakituinen asutus rajoittui rannikkoseudulle, Varsinais-Suomeen, Satakuntaan, Hämeeseen, Karjalan kannakselle, Laatokan rannoille ja muutamaan sisämaan väestösaarekkeeseen. Muualla asui vain vähäinen määrä puolinomadisia lappalaisia. Sisä-Suomi muodosti rintamaiden eränkäyntialueen, jonne vaellettiin kesäkaudeksi.²

Suomen väestön on laskettu kymmenkertaisesti aikavälillä 1300–1750 ja edelleen kymmenkertaisesti vuoteen 2000 tultaessa. Nykyarkeologian mukaan väki kaksinkertaistui viikinkikauden jälkeen jokainen vuosisata 1500-luvulle saakka Itä-Fennoskandiassa. Kauko Pirinen

arvioi Savon väestön vuosikasvun olleen 0,3 prosenttia eli kaksinkertaistuneen 1300-luvun alusta 1500-luvulle. Monen muunkin tutkijan mukaan 1300-luvun Savossa olisi ollut 600 taloutta eli 6 000 ihmistä ja 1500-luvulla 3 400 taloutta eli 15 200–34 000 ihmistä. Suomessa on tulkittu olleen 1500-luvun puolivälissä 300 000 asukasta, mutta koko alueen väestöstä ei ole yhtä varmaa arviota koskien noin vuoden 1300 tilannetta. Väkimäärän todetaan vain kasvaneen tämän jälkeen voimakkaasti.³

Tutkimuksen mukaan savolaisasutuksen kasvu johti myöhäiskeskiajalla⁴ valtavaan asutustoimintaan, joka levitti väestöä Suur-Savon asutus-

1. Tarkoitan Sisä-Suomella karkeasti aluetta Salpausselkien pohjoispuolella ja Suomenselän itäpuolella aina Kainuuseen ja Vienaan saakka.

2. Pertti Haapala & Raisa-Maria Toivo (toim.), *Suomen historian kartasto*. Genimap 2007, 29, 44, 52, 54; Seppo Suvanto, *Suomen historia II: Keskiaika*. Weilin+Göös 1985, 220; Jouko Vahtola, *Suomen historia jääkaudesta Euroopan unioniin*. Suuri suomalainen kirjakerho 2003, 46–51; Svend Gissel et al., *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1200–1600. Comparative Report from the Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages*. Almqvist & Wiksell International 1981, 132–135, Eljas Orrman, Suomen väestön ja asutuksen kehitys keskiajalla. Teoksessa P. Fogelberg (toim.) *Pohjan poliilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Societas Scientiarum Fennica 1999, 375–376.

3. Heikki Simola, Cultural land use history in Finland. Teoksessa Tapio Lindholm & Raimo Heikkilä (toim.) *Finland – Land of Mires*. Finnish Environment Institute 2006, 165; Jussi-Pekka Taavitsainen, Heikki Simola & Elisabeth Grönlund, Cultivation History Beyond the Periphery. Early Agriculture in the North European Boreal Forest. *Journal of World Prehistory* 12:2 (1998), 234; Yrjö Kaukiainen, Suomen asuttaminen. Teoksessa Eino Jutikkala et al. (toim.) *Suomen taloushistoria I: Agraarinen Suomi*. Tammi 1980, 18–53, Eljas Orrman, Suomen väestön ja asutuksen kehitys keskiajalla. Teoksessa Paul Fogelberg, Paul (toim.) *Pohjan poliilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Suomalainen Tiedekatemia 1999, 375–384; Kauko Pirinen, *Savon historia (= SavH) I*. Kustannuskiila 1988, 382–386.

4. Noudatan kansainvälistä periodisointia enkä myöskään jaa historiaa esi- ja varsinaiseen historiaan. Siten varhais- ja sydänkeskiajan raja menee 1000-luvun puolivälissä ja sydän- ja myöhäiskeskiajan 1300-luvun puolivälissä.

taskusta pohjoiseen, koilliseen ja luoteeseen. Eräät tutkijat puhuvat jopa ryntäyksestä jakamattomiin erämaihin. Metsät kaskettiin ja otettiin viljelykseen Kainuuta, Oulujärven rantoja ja Viena myöten. Lopulta ”savolaiseksi väestöräjähdykseksi” nimetty kehitys johti 1500-luvulla suomalaisasutuksen syntyyn Keski-Ruotsissa ja Ruotsin Amerikan-siirtokunnissa.⁵

Käsitys siitä, että Sisä-Suomi olisi ollut keskiajalla asumattomaa, perustuu sille, että alueelta ei tunneta pysyvän asutuksen merkkejä kuten kalmistoja. Näkemykselle on kuitenkin helppo esittää vasta-argumentteja. Paleoeekologinen tutkimus on osoittanut, että itäisen Fennoskandian erämaa-alueella harjoitettiin laajalti mutta pienimuotoisesti viljelyä läpi keskiajan ja että alueen metsästrukturi oli suhteellisen nuorta eli käytön jäljet näkyvät.⁶ Monimuotoisten erä-

elinkeinojen varassa eläneet ihmiset haudattiin yleensäkin omalla tavallaan eikä tällaisesta väestöstä syntynyt laajoja kalmistoja, jotka ovat tyyppisiä pysyväälle kyläasutukselle. Puolinomadisesta asuintavasta ei myöskään jäänyt muita sellaisia jälkiä, jotka perinteisesti on luokiteltu viitteiksi pysyvistä asutuksesta. Itäisessä ja pohjoisessa Fennoskandiassa kiistatta tapahtunut esinelöytöjen köyhtyminen 1300-luvun alun jälkeen tuskin johtui autoitumisesta aiempaan verrattuna. Alue jäi vain kansainvälisen kaupan marginaaliin, mikä johti arkipäivän käyttömateriaalien muutokseen. Arkeologien mukaan nykyinen Suomen alue jakaantui pikemmin kahden talousalueeseen kuin asumattomaan ja asuttuun alueeseen.⁷

Olen jo vuosia yrittänyt osoittaa, että perinteinen käsitys alueen asutuksesta on mahdoton.⁸

5. Veijo Saloheimo, Savo suurvallan valjaisissa 1617–1721. Teoksessa SavH II:2. Kustannuskiila 2000, 118–119; Arvo Mikael Soininen, *Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa*. Suomen Historiallinen Seura 1961, 11–20, 31–49, 57–58, 122–136, 211–242; Pirinen 1988, 374, 392–410; Kauko Pirinen, Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617. Teoksessa SavH II:1. Kustannuskiila 1982, 50–104, 265–308, Heikki Simola, Elisabeth Grönlund & Pirjo Uimonen-Simola, *Etelä-Savon asutus-historian ja paleoeekologian tutkimus*. Joensuun yliopiston Karjalan tutkimuslaitos 1988, 17–30; *Suomen historian kartasto*, 101; Eija Lähteenmäki, *Ruotsin suomalaismetsien synty. Savolainen liikkuvuus vanhemmalla Vaasa-kaudella*. Suomen Historiallinen Seura 2002.

6. Irmeli Vuorela & Sheila Hicks, Human Impact on the Natural Landscape in Finland. A Review of the Pollen Evidence. *PACT* 50–III.2 (1996), 245–257; Elisabeth Grönlund, *A Palaeoecological Study of Land-Use History in East Finland*. University of Joensuu 1995, 6–36; Teija Alenius & Ville Laakso, Palaeoecology and Archaeology of the Village of Uukuniemi, Eastern Finland. *Acta Borealia* 23 (2006), 164–165, Teija Alenius, *Environmental Change and Anthropogenetic Impact on Lake Sediments during the Holocene in the Finnish-Karelian Inland Area*. Department of Geology of the University of Helsinki 2007, 11–12, Teija Alenius, Matti Saarnisto & Antti Ojala, *Repoveden kansallispuiston alueen sedimenttikerrostumat luonnon- ja maankäytön historian arkistona*. Helsingin Geologian tutkimuskeskus, Helsingin yliopisto 2005, 19–21; Teija Alenius et al., Records of Land Use and Medieval Settlement History in Vuonningen, Dvina Karelia, Northwest Russia.

Geoarcheology 26:1 (2011), 142–163; Jukka Korpela, *The World of Ladoga. Society, Trade, Transformation and State Building in the Eastern Fennoscandian Boreal Forest Zone, c. 1000–1555*. Lit. Verlag Dr. Hopf, Berlin 2008, 118–119, 198–199.

7. Sirkku Pihlman, Väestöräjähdyksen historiallisen ajan taitteessa? Voisiko aineistoja tulkita toisinkin? *Aboa* 66–67 (2002–2004), 47–98; Georg Haggren, The Colonization of Western Uusimaa in the Middle Ages. Colonists on the Shores of the Gulf of Finland. Teoksessa Marjo Poutanen (toim.) *Medieval Settlement in the Coastal Regions of Estonia and Finland*. Vantaa City Museum 2011, 7–11, Korpela, 2008, 140, 217–225; Jussi-Pekka Taavitsainen, Culture Clash or Compromise? The Notion of Boundary in the Utilization of Wilderness Areas. Teoksessa Jörn Staecker (toim.), *The European Frontier. Clashes and Compromises in the Middle Ages*. Gotland University College 2004, 47–48; Jussi-Pekka Taavitsainen, Janne Vilkkuna & Henry Forsell, *Suojoki at Keuruu. A mid-14th Century Site of the Wilderness Culture in the Light of Settlement Historical Processes in Central Finland*. Academia Scientiarum Fennicae 2007, 95–102.

8. Korpela 2008; Jukka Korpela, *Viipurin läänin historia II: Viipurin linnaläänin synty*. Karjalaisen kulttuurin edistämissektori – Karjalaisen kirjapaino Oy 2004; Jukka Korpela, Gosudarstvennaja vlast’ i hristianizacija v Priladože v srednie veka. *Skandinavskie Čtenija* 4 (2004); Jukka Korpela, Die Schwedische Ostgrenze von Nöteborg bis Kardis. Eine Kirchengrenze, politische Grenze oder Kulturgrenze 1323–1660? Teoksessa Jörg Hackmann & Robert Schweitzer (toim.) *Nordosteuropa als Geschichtsbereich. Beiträge*

Väkeä on täytynyt olla Sisä-Suomessa suhteellisen taajasti keskiajalla perinteisen asutusalueen ulkopuolella. Myös aikalaislähteet kuvaavat pohjoisen metsiä asuttuina seutuina. Olaus Magnuksen mukaan ”lappalaiset” ja muut metsien ihmiset elivät muiden tuntemattomissa oloissa. Heillä ei ollut rahaa, mutta he vaihtoivat omia tuotteitaan erämaan kauppapaikoilla tuontivaroihin.⁹ Sigismund Herbersteinin mukaan pohjoisessa asui useita eri kansallisuuksia, joiden tärkeä elinkeino oli kalastus. Osa kuului Moskovan ja osa Ruotsin alaisuuteen.¹⁰

Ekologian lakien mukaan väestöt pyrkivät aina maksimoimaan kokonsa tarjolla olevien resurssien mukaan.¹¹ Luultavasti keskiaikainen väestö on ollut melko stabiili. Kevättalvinen puutos on tappanut heikoimmat, mutta muuten lähinnä kalaan turvautunut väestö ei ole ollut altis halleille eikä rankkasateille. Tarjolla olleet resurssit mahdollistivat jopa maltillisen kasvun. Tästä todistaa se, että vaikka viljanviljely tunnettiin jo varhain aina pohjoista Vienaä myöten,¹²

sitä ei laajennettu täydentämään ensisijaisia ravinnonlähteitä ennen 1400-luvun loppua.¹³

Ajatuksiani voi kritisoida sillä, että 1500-luvulla niin ruotsalais- kuin moskovaalishallinnonkin lähteet puhuvat uudisasutuksesta, muutosta ja väestön lisääntymisestä. Ensimmäiset asutusdokumentit ovat jo 1300-luvulta. Peltola kasvoi räjähdysmäisesti 1500-luvulla samalla, kun vallankumouksellinen korpiruis tuli käyttöön. Paikan- ja henkilönimistö tukevat myös ajatusta muuttoliikkeestä, koska yhteyksiä on mm. Laatokan Karjalan ja Pohjois-Pohjanmaan ja jopa Hämeen ja Vienan välillä.¹⁴ Erätaloudesta on myös suoraa lähdeaineistoa Hämeestä ja Länsi-Suomesta.

Keskiajan väkimäärä

Perinteisen tutkimuksen mukaan koko Euroopan väkimäärä romahti Rooman imperiumin hajoamisen jälkeen ja kasvoi voimakkaasti varsinkin 900-luvulta 1300-luvun taitteeseen, jolloin saavutettiin väestökatto.¹⁵ Näkemys ei ole kestä-

des III. Internationalen Symposiums zur deutschen Kultur und Geschichte im europäischen Nordosten. Die Aue-Stiftung 2006; Jukka Korpela, Kristillisuus Karjalassa ja Itä-Suomessa keskiajalla. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirja* 2006; Jukka Korpela, To the aggrandizement of the Realm of Sweden and Christianity. Teoksessa Steinar Imsen (toim.) *Taxes and Europeanization. Taxes, Tributes and Tributary Lands in the Making of the Scandinavian Kingdoms in the Middle Ages.* ”Norgesveldet”. Occasional Papers No. 2. Tapir Academic Press 2011; Jukka Korpela, ”Och starec Sergej köpte land och vattenområden och skogar och fiskeplatser”. *Jordegdomen, skenköp och det europeiska väldet i östra Fennoskandien under senmedeltiden.* Teoksessa Sverre Bagge et al. (toim.) *Statsutvikling i Skandinavien i middelalderen*, Dreyer 2012 (= SSM 2012); Jukka Korpela, Nordöstliche Fennoskandien im späteren 15. Jahrhundert. *Castella Maris Baltici X* (2012) (= CMB 2012); Jukka Korpela, Migratory Lapps and the Population Explosion of Eastern Finns. The Early Modern Colonization of Eastern Finland Reconsidered. Teoksessa Charlotte Damm & Janne Saarikivi (toim.) *Networks, Interaction, Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond.* La Société Finno-Ougrienne (painossa).

9. Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus* (Romae 1555). Julk. John Granlund. Rosenkilde & Bagger 1972, lib. 4 c. 5.

10. *Rerum Moscoviticarum commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein, Neyperg & Guettenhag. Quibus Russiae ac Metropolis eius Moscoviae descriptio...* Basileae 1571, 117–119.

11. Korpela 2008, 201–202.

12. Alenius et al. 2011, 142–163; Korpela 2008, 119.

13. Ns. eräelinkeinojen ja peltoviljelyn kilpailusta maailmanlaajuisesti Ks. Jared Diamond, *Tykit, taudit ja teräs. Ihmisen yhteiskuntien kohtalot.* Terra Cognita 2005, 142–170.

14. A.-M. Soininen on väittänyt henkilönimistön pohjalta, että Pohjois-Savo olisi asutettu etelämpää Savosta, ennen muuta Rantasalmelta ja Juvalta (Soininen 1961, 116–122) ja Rantasalmi puolestaan Etelä-Savosta (A.-M. Soininen, *Rantasalmen historia.* Rantasalmen kunta 1954, 39–40). Tutkimus on pitkälti tukeutunut hänen näkemyksiinsä. Itse pidän henkilönimistöä hyvin heikkona argumenttina, koska sen alkuperä ja merkintälogiikka ei ole tiedossa.

15. William Jordan, *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century.* Princeton University Press 1996, 11–12; Léopold Génicot, On the Evidence of Growth of Population in the West from the Eleventh to the Thirteenth Century. Felipe Fernández-Armesto & James Muldoon, *Internal Colonization in Medieval Europe, Vol. 2: The Expansion of Latin Europe, 1000–1500.* Ashgate 2008, 27–44.

vä. Ajatus väestön romahduksesta perustuu vain sille, että väestömäärää kuvaavat kirjalliset lähteet ja läntinen kaupunkikulttuuri loppuivat varhaiskeskiajalla. Näillä ei ole mitään tekemistä väkimäärän kanssa: kaupungeissa ihmisiä kuoli enemmän kuin syntyi 1800-luvulle saakka.¹⁶ Joskus sydänkeskiajan väestönkasvua on selitetty Suomessakin kristillistymisen aiheuttamalla lastenmurhainstituution lakkaamisella. Tämä näkemys perustuu lähinnä uskonnollisille ennakkoluuloille ja tietämättömyydelle.¹⁷

Keskiaikaiset väestöhistorian lähteet syntyivät yksinkertaisesti vasta 1100-luvun maatalousreformin eli niin kutsutun feodaalisen vallankumouksen myötä, jolloin väestö asutettiin kyliin, perustettiin kattava seurakuntajärjestelmä ja ihmiset pakotettiin siirtymään laajasta kirjosta sivuelinkeinoja paikallisen linnanherran kontrolloimaan maanviljelyyn maksamaan veroja. Sydänkeskiajan kertomukset asumattomista mutta hedelmällisistä erämaista ovat pääosin propagandakirjoituksia, joilla pyrittiin käynnistämään vallan kontrolloima maanviljelys tuottamaan sielläkin veroja.¹⁸

Vuosien 1315–1322 yleiseurooppalainen nählähätä on todistus vain siitä, että peltoviljelyn sato ei riittänyt, kun maan köyhtyminen, puutteellinen viljelytekniikka, kato (sateet, kuivuus, halla) jne. osuivat yhteen, eikä elinkeinomuutoksen jälkeen väestöllä ollut enää kykyä turvautua vanhoihin sivuelinkeinoihin. Se ei suoraan kerro mistään valtavasta väestön kasvusta.¹⁹

Verrattuna muun Euroopan väestöhistoriaan on kuusinkertainen²⁰ kasvu Savossa hämmäntävä. Lähteiden tuntema väestö toki kaksinkertaistui Virossa 1200-luvun alusta 1500-luvun puoliväliin, mutta tähän vaikutti juuri asiakirjahallinnon kehittyminen. Euroopan ydinalueella väki pikemminkin väheni 1200-luvulta 1500-luvulle.²¹

Suomen väkimäärä tunnetaan tarkkaan vuodelta 1749, jolloin se oli 426 000. Kun siihen lisätään Venäjälle isossa ja pikku vihassa luovutettujen alueiden väki, päästään runsaaseen 500 000

ihmiseen.²² Tästä voi laskea taaksepäin sitä, millainen väestökehitys olisi tuottanut tuon asukasmäärän, jos se olisi ollut 1500-luvun puolivälissä 300 000, kuten aiemmassa tutkimuksessa on laskettu. Perinteinen näkemys johtaisi täysin utopistiseen vuotuisen nettokasvuun, koska uuden ajan alun kadot, sodat ja taudit merkitsivät suurta väestökatoa. Oiva Turpeisen mukaan väkimäärän on ehdottomasti täytyntä olla nykyisiä arvioita suurempi ennen 1600-luvun suuria kuolonvuosia.²³

Viljelyn kasvu

Sisä-Suomen keskiaikaiset viljelyhavainnot eivät ole tutkimukselle tuntematon seikka, joskaan niiden maantieteellistä kattavuutta ja ulottumista hyvinkin pohjoiseen ei ehkä aina ole mielletty.

16. Diamond 2005, 221–222.

17. Unto Salo, *Ihmisen jäljet Satakunnan maisemassa. Kulttuurimaiseman vuosituhanet*. Suomen Historiallinen Seura 1997, 29–30; Unto Salo, Aurajokilaakson pronsikautinen ja rautakautinen asutus. Tietoja, tulkintoja, kysymyksiä. Teoksessa Aino Nissinaho (toim.) *Ihmisen maisema. Kirjoituksia yhteisön ja ympäristön muutoksesta Lounais-Suomen rannikolla*. Turun yliopisto & Åbo Akademi 1995, 26–28, Pihlman 2002–2004, 47, 58, 69–75.

18. Robert Moore, *The First European Revolution, c. 970–1215*. Teoksessa Jacques Le Goff (toim.) *The Making of Europe*. Oxford University Press 2000, 39–64; Marek Tamm, *A New World into Old Words. The Eastern Baltic Region and the Cultural Geography of Medieval Europe*. Teoksessa Alan V. Murray (toim.) *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*. Ashgate 2009, 20–25.

19. Jordan 1996, 7–8, 12–15, 25–26, 31–33.

20. Itse Savossa kasvu on 3–6-kertainen, mutta siihen pitää siis lisätä valtavaksi arvioitu poismuutto asutus toiminnan vuoksi.

21. Seppo Zetterberg, *Viron historia*. SKS 2007, 132; Eino Jutikkala, *Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriiviivoja*. WSOY 1987, 46, 52, 67.

22. Eino Jutikkala, *Suurten sotien ja uuden asutusekspansion kaudet*. Teoksessa Eino Jutikkala et al. (toim.) *Suomen Taloushistoria I*. Tammi 1980, 151–152.

23. Oiva Turpeinen, *Suomen väestö 1638–1815 sekä vertailu Viroon*. Teoksessa Jukka Korpela, Tapio Hämynen & Arto Nevala (toim.) *Ihmisiä, Ilmiöitä ja Rakenteita historian virrassa. Professori Antero Heikkiselle 60-vuotispäivänä omistettu juhla kirja*. Joensuun yliopisto 2001, 11–12.

Havaintoja on selitetty viljan kuljettamisella rintamaille, omalla rituaalisella käytöllä ja keinona parantaa riistakantoja.²⁴ Vaikka erätalous oli tärkeää, varsinainen asutus levisi kuitenkin myös vasta peltoviljelyn myötä eli se riippui maaperästä ja sen muokkaamiseen soveltuvasta tekniikasta.²⁵

Ensimmäistä viljelyhavaintoa olennaisempaa on kuitenkin se, että viljely alkoi kasvaa erittäin radikaalisti 1400-luvun lopulla. Viljelypinta-ala moninkertaistui, korpiruukiin ottaminen käyttöön paransi satoja ja karjankasvatuksessa tapahtui Kustaa Vilkun esittämä vallankumous.²⁶ Näin ollen pitää selittää syy muutokseen ja siihen, miksi laajalti tunnettua innovaatiota ei otettu aiemmin käyttöön suuremmassa määrin. Perussyö on tietenkin se, että viljelyn laajentamiseen ei ollut aiemmin tarvetta: joko ei ollut ruokittavia tai oli muuta parempaa ruokaa.

Marek Zvelebilin ja Paul Dolukhanovin mukaan siirtyminen nomadismista maanviljelyyn merkitsi suurta edistystä. Jos tämä olisi totta yksilötasolla, viljelynnovaation käyttöön otossa ei olisi aikailtu missään. Jared Diamond käyttää kuitenkin laajasti aikaa selittämään sitä, miksi tämä innovaatio otettiin sen tuntemisesta huolimatta eri puolilla maailmaa käyttöön niin eri aikaan ja epätasaisella tavalla. Jossakin päin kilpailevat resurssit kuten kala lykkäsivät sen käyttöön ottoa, kun taas toisaalla riistakannan romahtaminen saattoi pakottaa nopeaankin viljelyn laajentamiseen. Eräillä seuduilla valloittajat toivat taas innovaation käyttöön. Monien antropologien mukaan peltoviljelyä ei voikaan pitää edistyksenä yksilöiden näkökulmasta, koska se loi yhteiskunnallisen eriarvoistumisen. Se oli väestön viimeinen keino välttää jo alkanut katastrofi. On myös esimerkkejä väestöistä, jotka luopuvat viljelystä heti, kun kontrolli antaa periksi.²⁷

Suomessa vilja ei ole hyvä keksintö perusravinnoksi. Sadot vaihtelevat sateiden, kuivuuden ja hallojen takia, mikä aiheuttaa nälänhätiiä. Riista, karja, luonnonkasvit ja kala ovat muut ravin-

toresurssit. Poropaimentolaisuus ja karjatalous ovat myöhäinen ilmiö. Luonnonkasveja on käytetty, mutta niitä ei riitä perusravinnoksi. Suurriistan metsästys on energiataloudellisesti ongelmallista: ”hirvenhiihtoon” kuluu enemmän energiaa kuin hirvestä saa syömällä. Lisäksi luonnon kantokyky ei Pohjolassa mahdollista absoluuttisesti niin suuria (nisäkäs)riistakantoja, että pelkästään niiden varassa merkittävän kokoinen väestö kykenisi selviytymään.²⁸ Toki myös riistaa metsästettiin Pohjolassa, mistä todistavat mm. runsaat määrät pyyntikuoppia suomalaismetsissä.²⁹ Lihaa pyydettiin ehkä sen herkullisuuden vuoksi. Muodostuihan lihan-syönnistä keskiajan Euroopassakin ylimystön statussymboli. Riista ei kuitenkaan ole kyennyt ratkaisemaan ravintokysymystä keskiajan itäisen ja pohjoisen Fennoskandian metsissä.

24. Suvanto 1985, 77–79; Jussi-Pekka Taavitsainen, Kaskeaminen ja metsästys erämailla. *Kalevalaseuran vuosikirja* 73 (1994), 191–203; Ismo Björn, *Kaikki irti metsästä. Metsän käyttö ja muutos taigan reunalla itäisimmässä Suomessa erätaloudesta vuoteen 2000*. Suomen Historiallinen Seura 1999, 39–40.

25. Orrman 1999, 375–384; Eljas Orrman, Maantieteelliset tekijät ja kiinteän asutuksen leviäminen Suomessa ja eräissä Ruotsin osissa esihistoriallisen ajan lopulla ja keskiajalla. Teoksessa Kyösti Julku (toim.) *Suomen varhaishistoria*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys 1992, 365–368.

26. Kustaa Vilkuna, Lehmän kotiutuminen perheeseen. Naudan asettuminen yhteiskuntaan. *Virttäjä* 80 (1976), 19–30.

27. Marek Zvelebil & Paul Dolukhanov The Transition to Farming in Eastern and Northern Europe, *Journal of World Prehistory* 5 (1991), 233–278, Diamond 2005, 58–60, 91–207; Marvin Harris, *Cannibals and Kings. The Origins of Cultures*. Vintage Books 1991, 5–7, 18, 40–43, 101–123, 233–235, passim; Korpela 2008, 200, 273–276.

28. Ks. Diamond 2005, 183–184, kuinka heikkoa on biomassan hyödyntäminen ravintoketjussa eli kuinka paljon perusravintoa tarvitaan esim. lihansyöjäeläimen tuottaminen ravinnoksi.

29. Ks. Helmer Tegengren, *En utdöd lappkultur i Kemi Lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*. Acta Academiae Aboensis Humaniora 19, Åbo 1952, 90–103.

Kalan määrä järvisä pysyy vakiona, koska niiden lisääntymiskyky on hyvä ja tyhjäksi kalastaminen on alkeellisilla välineillä mahdotonta. Alueen järvet ovat hyvin ravinteikkaita, joten niissä on paljon biomassaa (kaloja). Metsien väki olikin ennen muuta nimenomaan kalastajia.³⁰ Kalan käyttöä ei rajoittanut suolankaan puute, koska tämä korvattiin tuhalla.³¹ Kalastus on ylipäätään ollut muillakin äärialueilla juuri se pääelinkeino, joka on turvannut elämän jopa vuosituhansia.³² Suomi onkin tässä suhteessa varsin poikkeuksellinen alue maailmanlaajuisesti, koska täällä on ollut hyvä kilpaileva ravintoresurssi viljalle.³³

Syy ottaa uusi viljalajike käyttöön, lisätä viljelyalaa ja ryhtyä peltoviljelijäksi tuli siten Itä-Fennoskandiassa muualta: joko aiemmat resurssit romahtivat tai sitten tuli valtavasti uutta väkeä. Koska mitään luonnonkatastrofia ei ole tiedossa, jää selitykseksi jälkimmäinen. Se puolestaan tarkoittaa syntyvyyden radikaalia kasvua ja kuolleisuuden laskua tai suurta tulomuuttoa.

Kukaan ei ole esittänyt mitään selitystä syntyvyyden kautta tapahtuneelle valtavalle väestökasvulle 1400- ja 1500-luvulla, jolloin ilmasto kylmeni,³⁴ tautisuus lisääntyi³⁵ ja valtiomuodostuksesta johtunut verorasituksen moninkertaistuminen laski elintasoja. Muuttoteoriaa vastaan

puhuvat taas monet muut seikat. Maapulaa ei myöhäiskeskiajan Suomessa ollut ehkä Kanta-Hämettä lukuun ottamatta, eivätkä kuninkaiden luvat erämaiden valtaamiseen merkinneet mitään keskiajan todellisuudessa. Erätalousteoria on myös epälooginen. Jos kesällä mentiin korpiin, ei niistä ollut mitään syytä palata talveksi etelään.³⁶ Arvo-Mikael Soinisen laskelmat siitä, että Pohjois-Savon asutus oli uudisasutusta, koska väestön ikärakenne oli niin nuorta, kaatuu myös lähtökohtaansa: uusien veroluetteloiden tarkoitus ei ollut kuvata väestöä vaan veronmaksajia.³⁷ Sen enempää paikannimistö kuin kielelliset yhteydet eivät osoita, että juuri Suur-Savosta olisi lähtenyt mitään merkittävää muutto/kasvupurkausta minnekään.³⁸

Keski-Ruotsiin (ja -Norjaan) ulottunut 1500-luvun muutto vaatii vielä oman, uuden tutkimuksensa.³⁹ Juuri valtakunnan piiriin tulleella

34. Hubert H. Lamb, *Climate, History and the Modern World*. 2nd Edition. Routledge 1995, 211–217, 224–227, 229–233; Heli Huhtamaa, *Frost, Floods and Famines. Climate in Relation to Hunger in North-East Europe, A.D. 1100–1550*. Painamaton yleisen historian pro gradu -tutkielma, Itä-Suomen yliopisto, Yhteiskuntatieteiden ja kauppatieteiden tiedekunta, syksy 2011; Heli Huhtamaa, *Climate, Conflicts and Crises. Temperature Variations in Relation to Violent Conflict, Subsistence Crisis, and Social Struggle in Novgorod and Ladoga region AD 1100–1500*. Painamaton kulttuurimaantieteen pro gradu -tutkielma, Itä-Suomen yliopisto, Yhteiskuntatieteiden ja kauppatieteiden tiedekunta, kevät 2012.

35. Heikki S. Vuorinen, *Taudit, parantajat ja parannettavat. Lääketieteen historia*. Vastapaino 2010, 193–194; Diamond 2005, 211–213, 218–224; Richard H. Steckel, *New Light on the "Dark Ages". The Remarkably Tall Stature of European Men during the Medieval Era*. *Social Science History* 28:2 (2004), 219–220.

36. Korpela 2008, 43–44.

37. Soininen 1961, 122–124.

38. Suullinen tiedonanto Janne Saarikivi 31.8.2011.

39. Suomen Akatemian rahoittaman varttuneen tutkijan projektini (2010–2011) "North European Captives and East European Slave Trade during the Middle Ages" eräs osatulos näyttää olevan se, että tämän muuttoliikkeen aiemmat tulokset on tehty erolla yleiseurooppalaisesta asuttamis- ja valtiomuodostuskehityksestä ja siksi varsin puutteellisia. Projektin tuloksena on ilmestynyt artikkeleita. Monografian on suunniteltu olevan valmis 2014.

30. Korpela 2008, 41–42, 139–140, 166–167, 200; *Juha Pentikäinen, Saamelaiset. Pohjoisen kansan mytologia*. SKS 1995, 86–87; Jouko Vahtola, *Saamelaiset – Inarin kansa 1550–1660*. Teoksessa Veli-Pekka Lehtola (toim.) *Inari – Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään*. Inarin kunta 2003, 122–127; Tarja Nahkiaisoja, *Uudisasuttajien aika (1750–1876)*. Teoksessa Veli-Pekka Lehtola (toim.) *Inari – Aanaar. Inarin historia jääkaudesta nykypäivään*. Inarin kunta 2003, 176–177.

31. Korpela 2008, 210.

32. Reidar Bertelsen, *Tilkomsten av fiskevær, med særlig blick på kysten mellom Vestfjorden of Lophavet*. Teoksessa Lars Ivar Hansen, Richard Holt & Steinar Imesen (toim.) *Nordens plass i middelalderens nye Europa. Samfunnsomdanning, sentralmakt og periferier*, Det 27. Nordiske historikermøte 2011 (= NP 2011), 82–85, Diamond 2005, 58–60.

33. Diamond 2005, 92–95.

periferian väellä ei voinut olla mitään käsitystä menestyksen mahdollisuudesta meren takana. Päätymisen jopa aiemmin vieraaseen mutta hengenvaaralliseen työhön kaivosmiehiksi, viittaa siihen, että kuningas pakkosiirsi alamaisia omaksi hyödykseen ajan tavan mukaan. Tämä ilmiö ei todista väestön kasvusta.

Tulomuutto näissä oloissa edellyttää väestöromahdusta toisaalla. Tällaista tapahtui mm. Keski-Venäjällä ja Ukrainassa, josta väkeä muutti pakoon uuden keskusvallan syntymistä ja muodostui kasakkaväestö. Sellaista ei kuitenkaan tunneta Sisä-Suomen lähialueelta Laatokan Karjalaa lukuun ottamatta. Täältä väkeä muutti tutkimusalueellemme, mutta sen määrä ei ollut riittävän suuri ratkaisemaan tutkimusongelmaa.

Sitä vastoin ruhtinaan/kuninkaan vallan tunkeutuminen periferioihin lisäsi huomattavasti ruuan kulutusta. Perusväestön piti elättää sotilaat, virkamiehet ja papit, kun nämä ilmestyivät arkipäivään. Reijo Solantie on laskenut, että ravinnoksi viljaa piti tuottaa 339 kiloa henkeä kohti (mukaan lukien koko hallinto ja sotaväki, rammatt, lapset, vanhukset ja sairaat).⁴⁰ Tähän ravinnontuotantoon ei järvikalastus riittänyt: viljaa alettiin tuottaa veroiksi. Kun väki sitoutui peltoihin, romahti eräelinkeinojen tuotto.

Näin elintaso ei suinkaan kohonnut viljelyn räjähdysmäisen kasvun vuoksi vaan romahti, mistä mm. todistaa väestön keskipituuden lasku. Nykyisen terveystilanteen ja ravintohistoriallisen tutkimuksen mukaan kaupungistuminen (taajan asutuksen synty) ja viljelysmallin muutos (viljelyn aloittaminen) ovat olleet tärkeimmät terveyttä heikentäneet tekijät ennen teollistumista. Väestön yleinen terveys näyttää tässä kehityksessä siis pikemminkin heikentyneen.⁴¹ Koko Euroopassa kaikki taloudellinen kasvu upposi hallintoon 1400-luvun lopulta 1700-luvulle. Näin tapahtui varmasti myös Sisä-Suomessa, jossa ei ollut aiemmin sotilaita, hallintoa eikä pappeja. Jos verrataan Savosta kerättyjen verojen kasvuun järvisedimenttien perusteella estimoitua

viljelyn kasvua, on kiistatonta, että koko lisätuotanto upposi veroihin (kuviot 1).

Verotilastot eivät lisäksi kuvaa kokonaiskulutusta. Kaikkia veroja (esim. linnaleiri) ei ole kirjattu minnekään.⁴² Lisäksi 1400-luvulta lähtien ulkopuolisten ryöstöretket lisääntyivät alueelle. Ne olivat pysyvä ilmiö koko Itä- ja Kaakkois-Euroopassa 1400-luvulta 1600-luvulle. Viljelyväestö oli helpompi kohde ryöstöretkillä kuin nomadinen väestö. Ryöstö oli sotajoukkojen palkka ja osa nykyaikaisen valtion tulonmuodostusta. Tästä kertovat hyvin eri kielten vero-sanojen etymologiat. Suomen sana tarkoittaa lahjaa ja kestitystä. Gruusian *sauri* taas tarkoittaa saalista, sakkoa, ja ylipäätään kaikkea sitä, minkä joutuu väkivallan edessä luovuttamaan.

Uudenaikainen hallinto suosi viljelyä myös siksi, että nomadinen ja puolinomadinen väestö ei ollut kontrolloitavissa ja verotettavissa. Paikalla oleva väestö oli helppo rekisteröidä ja siten verokirjat tulivat entistä täydellisemmiksi ja näin valtakunnan väkimäärä kasvoi kirjoissa. Kustaa Vaasan virkamiehistökin pyrki estämään perinteisten elinkeinojen jatkamisen.⁴³

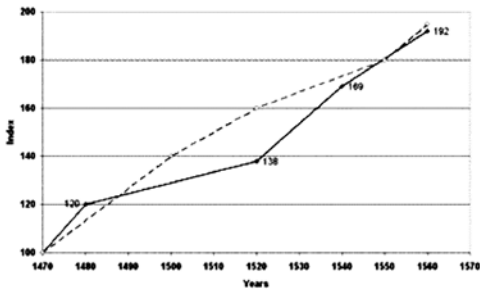
Kun hallinto tarvitsi väkensä elättämiseen ruokaa ja kehittynyt tekniikka mahdollisti viljan

40. Reijo Solantie, *Ilmaston, maankäytön ja väestön kolmiyhteys Suomessa vanhan maatalouden aikana*. Meteorologisia julkaisuja 35, Ilmatieteen laitos 1997, 8, 14, 16.

41. Janken Myrdal, *Det svenska jordbrukets historia 2: Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Natur och kultur 1999, 156–158, Nikola Koepke & Joerg Baten, *The Biological Standard of Living in Europe during the Last Two Millennia*. *European Review of Economic History* 9:1 (2005), 61–95, Steckel, *New Light on the "Dark Ages"*, 211–229; Richard H. Steckel & Jerome C. Rose, *Patterns of Health in Western Hemisphere*. Teoksessa Richard H. Steckel & Jerome C. Rose (toim.) *The Backbone of History. Health and Nutrition in Western Hemisphere*, Cambridge University Press 2003, 565–568; Richard H. Steckel, *The Best of Times, The Worst of Times. Health and Nutrition in Pre-Columbian America*. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, <http://www.nber.org/papers/w10299> (2004), 24–29, 32.

42. Korpela, *The World of Ladoga*, 273.

43. Korpela 2008, 299–313.

Kuvio 1. Verojen kasvu (yhtenäinen viiva) ja sedimenttitutkimuksien perusteella estimoitu viljelyn kasvu (katkoviiva) Savossa noin 1470–1570 (laskentaperiaatteista ks. Korpela 2008, 274)

kuljetuksen, syntyivät viljamarkkinat, ja viljan hinta nousi. Hallitsijan kannattikin tukea entisestään viljan tuottamista ja kerätä sitä veroina.⁴⁴ Varallisuutta ostamiseen kuninkaat saivat mm. konfiskoimalla kirkon ja ylimysten omaisuuksia ympäri Eurooppaa. Virosta viettiin 1500-luvulla sadosta 25 prosenttia, vaikka alueella oli nälänhätitä ja puutetta.⁴⁵

Lopulta viljelyyn ja pysyvään asutusmuotoon siirtynyt väestö joutui pienen jääkauden uhriksi. Sivulinkeinoiksi surkastunut erätalous ei enää elättänyt, kun viljasato tuhoutui. Nykyisen tutkimuksen mukaan vielä yksittäiset katovuodet eivät olleet väestölle tuhoisia, koska ravintolähteiden joustavuutta oli. Sitä vastoin pitkäaikainen ja voimakas ilmastostressi oli tuhoisa.⁴⁶ Viljan viljelyalan lisäys ei siten tukenut väestönkasvua.

Valtakunnan synty

Asutustoiminta erämaihin ja siirtyminen viljan tuotantoon ei voinut ratkaista edes teoriassa hypoteettisen väestökasvun aiheuttamaa ruokapulaa. Elinkeinojärjestelmän muuttaminen omien tarpeiden tyydyttämiseksi ja väestön koon maksimoimiseksi ei ole edullista, koska uusi resurssikin tulee pian käytettyä eikä nälkä väisty minnekään. Asutuksen käynnistäminen ja tuotannon saaminen aikaan uudella alueella olisi edellyttänyt pitkäjänteistä suunnittelua ja valmistelua,

joka ei keskiaikaisissa oloissa ollut mahdollista. Jos väen huomattiin kasvaneen ja tämän edellyttäneen reagointia ruuantuotannossa, olisi uuden tuotannon ensimmäisten tulosten saaminen aikaan kestänyt niin pitkään, että nälkätastrofi olisi tuhonnut kaiken kasvun ja siten uudisraivaus ollut tarpeetonta ja kärsinyt tekijäpulasta. Jo Thomas Malthusin klassillisen teorian mukaan nälkä on luonnollinen ilmiö populaatioiden koon sääntelyssä.⁴⁷

Malliksi ei kelpaa uuden ajan siirtolaisuus eikä edes siirtolaisuus uudelle mantereelle. Niitä ei selitä nälkätastrofi vaan uudenlainen käsitys maailmasta ja uusi maailmankuva, joka mahdollisti suunnitelmallisuuden. Toisin kuin keskiajan periferiassa oli muuttajilla tietoisuus yli-paikkaisuudesta: muutettiin tietyssä mitassa tunnettuun paikkaan, jossa oli jo valmiita rakenteita tarjolla. Myös lähtöalueella oli organisoitunut valtakunta, joka osin tuki muuttamista.⁴⁸

Territoriaalivaltion muodostuminen 1300–1700-lukujen välillä on keskiajan historian tärkeimpiä kehityskulkuja. Kun kuningas kykeni vahvistamaan asemansa lakien lähteenä, itsenäiset feodaaliherrat menettivät valtansa ja kirkko tuli kuninkaasta riippuvaksi. Kuninkaan val-

44. Ilkka Nummela, Regional Inequality in Finland. Teoksessa Marko Lamberg, Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Nordic Academic Press 2011, 347–351.

45. Zetterberg 2007, 136, 178.

46. Huhtamaan suullinen lausunto 18.4.2012; Huhtamaa, 2011 ja 2012; J. Holopainen & S. Helama, Little Ice Age Farming in Finland. Preindustrial Agriculture on the Edge of the Grim Reaper's Scythe. *Human Ecology* 37:2 (2009), 213–225; E. D. G. Fraser, Food System Vulnerability. Using Past Famines to Help Understand How Food System May Adapt to Climate Change. *Ecological Complexity* 3 (2006), 328–335.

47. Huhtamaa 2011.

48. Saavutettavuuden käsitteestä Dick Harrison, *Skapelsens geografi. Föreställningar om rymd och rum i medeltidens Europa*. Svenska Humanistiska Förbundet 1998; Jukka Korpela, Reach and Supra-Local Consciousness in the Medieval Nordic Periphery. Teoksessa Frog & Ahola (toim.) *Viking Age in Finland* (painossa).

taa alettiin tukea teoreettisesti: syntyi oppi kuninkaalle kuuluvista regaali oikeuksista. Näitä olivat lakien antaminen, verottaminen ja ylioikeus maahan.

Moni kuningas oli jo myöhäiskeskiajalla suvereeni. Hän rekisteröi ihmisiä alamaiseksi vero- kirjoihin (ensimmäinen niistä oli *Domesday Book* Englannissa vuonna 1086). Valtakunnat paisuivat, koska hovi, sotaväki ja vallan rakenteet kaipa- sivat resursseja. Näin veronkantoalueita laa- jennettiin aiemmista linnakeskuksista yhä kauemmaksi.⁴⁹ Lopulta kuningaskuntia alettiin erottaa toisistaan rajoilla. Asia perusteltiin protonationalistisen historian kirjoituksen kerto- muksilla Nooan pojista periytyvistä kansakun- nista ja näiden alueiden rajoista.⁵⁰

Valtakuntien muodostuminen johti niiden keskinäiseen törmäämiseen. Ruotsin ja Mosko- van sotiminen nykyisessä Itä-Suomessa alkoi 1400-luvun lopulla. Venäjältä tuli Ruotsin vihol- linen ja tällä viholliskuvalla oikeutettiin keskus- vallan kasvua 1450-luvulta lähtien.⁵¹ Aiemmin ei ollut valtakuntien sotia. Kyse oli ryöstöretkistä, yksittäisten kontrollipisteiden hallinnasta (Neva) ja uskonnollisesta missiosta (ristiretki).⁵²

Sotiminen kiihdytti raja-alueeksi muodostu- neen seudun silmitöntä hävittämistä. Karjalassa ja Itä-Suomessa tämä alkoi 1400-luvun lopulla. Kun vielä ei kyetty organisoimaan väestön vero- tusta, sitä ryövättiin: viljaa, karjaa ja ihmisiä. Ih- misryöstely kasvoi koko Itä- ja Etelä-Euroopassa valtavasti 1400-luvun lopun jälkeen. Vangeista pyydettiin lunnaita tai heidät myytiin orjakaup- paan Keski-Aasiaa, Intiaa ja Lähi-itää myöten.⁵³

Paikallisenäkökulmasta uusi valta oli vain kon- fliktiosapuoli. Vuonna 1446 Viipurin linnan herra Karl Knutsson sotkeutui sisämaan riitoihin, jois- sa savolaiset olivat murhanneet, ryöstäneet ja tappaneet hämäläisiä, ja hämäläiset murhanneet savolaisia, pilkkoneet heidän ruumiinsa ja syöttä- neet palaset koirille.⁵⁴ Sotaherra Kostja Jur'ev hyökkäili Volgalla Sarain ja Vjatkan välillä ja ryös- teli paikallisia.⁵⁵ Metropoliitta Gerontij raivosi kirjeessään Vjatkan atamaaneille, koska nämä ryöstelivät kirkkoja ja ihmisiä pakanoiden liitto- laisina.⁵⁶ Kasakat, čerkessit ja muut hyökkäilivät Venäjän eteläisellä arolla niin paikallisten, mos- kovalaisten kuin Persian shaahin edustajien kimppuun aina 1600-luvun lopulle saakka.⁵⁷

49. Thomas Småberg, *Det stängda frälset. Makt och elit i det medeltida lokalsamhället. Marks och Kinds härader i Västergötland ca 1390–1520*. Göteborgs universitet 2004, 45–48; Korpela 2008, 255–256.

50. Korpela 2008, 265–270; Jukka Korpela, Keskiajan idänuhka. Teoksessa Hannele Klemetilä (toim.) *Suomalainen sotilas. Muinaisurhosta nihtiin*. Karttakeskus 2010, 112.

51. Korpela 2010, 108–112.

52. Jukka Korpela, Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen – mikä se on! *Historiallinen Aikakauskirja* 104:4 (2006) ja Korpela, CMB 2012, 87–91.

53. Akatemiaprojektini (viite 39) tuloksia. Esittelen niitä osittain artikkeleissani : ”...and they took countless captives along” – Finnic Captives and East European Slave Trade during the Middle Ages. Teoksessa Christoph Wizenrath (toim.) *Slavery, Ransom and Liberation in Russia and the Steppe Area, 1500–2000*, Ashgate (painossa) ja Finns in the Medieval Eastern European Slave Trade (arvioitavana *Russian History–Histoire Russe*-aikakauskir- jalla).

54. *Finlands medeltidsurkunder* (= FMU) I–VIII. Julk. Reinh. Hausen. Statsarkivet 1910–1935; FMU III 2661; Thomas Wallerström, *Norrbottnen, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi* 1. Lunds universitet 1995, 280–282; Kyösti Julku, *Suomen itärajan synty*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys 1987, 195–196, 233–234; Kaukiainen 1980, 30, 34; Pirinen 1988, 311; Suvanto 1985, 197.

55. Ustjužskaja letopis' (arhangelgorodskij letopisec). *Pol'noe sobranie russkih letopisej* 37, Moskva 1982, 6979 (1471).

56. *Akty istoričeskie, sobrannye i izdannye arheografičeskoju komissieju*, Tom pervye: 1334–1598. Imperatorskaja Akademija Nauk 1841, n:o 98.

57. *Pamjatniki diplomatičeskij i torgovyh snošenij Moskovskoj Rusi s Persiej*, Tom 1: *Carstvovanie Fedora Ionnoviča*. Julk. N. I. Veselovskago. Imperatorskaja Akademija Nauk 1890, 5, 15, 105–106, 282–283, 421–423; *Posol'stvo v Persiju knjazja Aleksandra Fedoroviča Žirovogo-Zavekina*. Julk. N. Veselovskij. Imperatorskaja Akademija Nauk 1892, 20, 56–57, 89, 104–105, 120–121, 123; Audrey Burton, *The Bukharans. A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550–1702*. Curzon Press 1997, 18–19, 43, 393–394.

Hallitsijat sopivat Jäämereltä Kaukasiaan 1400- ja 1500-luvulla, siitä, minkä alueen väki kuuluu kellekin. Asiakirjat puhuvat rosvoista, rosvojoukoista, muuttajista ja karkulaisista. Moskovan ja Liettuan välillä sovittiin toistuvasti, kuinka ”rosvot”, ”varkaat”, ”orjat”, ”työvelvolliset”, ”kääskyläiset”, ”määräyksenalaiset”, ”maaorjat”, ”karkurit” ja ”rikkurit” palautetaan. Samaa sanamuotoa seuraten päätettiin myös Ruotsin ja Moskovan välillä: ”Jos karkuri [– –] tavallinen tai muu orja, määräyksenalainen tai kääskyläinen karkaa, pitää hänet pyydettyä palauttaa.”⁵⁸

Kontrollin luomiseksi perustettiin seurakuntia, kartanoita, luostareita ja linnoja sekä asetettiin niihin pappeja, virkamiehiä ja sotilaita. *Domesday bookin* perinnettä jatkettiin kaikkialla. Verokirjoihin merkittiin ne paikalliset asukkaat, jotka saatiin kiinni. Rekisterit tehtiin vallan näkökulmasta. Vaikka Moskovan ja Ruotsin hallinto pyrkivät kirjaamaan veroluetteloihin ihmisiä yksilöinä, esimerkiksi Gruusian tsaarin veroluetoissa on listattu taloja ja perheitä (”viisi perheellistä ihmisiä”, ”kuusi taloa ihmisiä”).⁵⁹

Osa väestä integroitui johonkin valtaan, koska se sai siitä etua. Osa pakotettiin noudattamaan väkivallan sääntöjä. Iso osa jatkoi vanhaan tapansa puolinomadista elintapaansa ja muutti paikasta toiseen. Michael Khodarkovsky kuvaa tätä Siperian taigalla. Moskovan hallinto keräsi paikallisilta jasak-nimistä veroa. Moskovan mielestä vero tarkoitti alistumista sen valtaan, mutta paikalliset katsoivat veron olleen vastalahja, jonka he itsenäisesti antoivat saadessaan moskovalaisilta työkaluja, viljaa jne.⁶⁰ Lopulta jaskaveron maksaminen muodostui kriteeriksi, voidaanko joku myydä orjaksi vai ei, koska valtakunnan alamaisia olivat vain ne, jotka maksavat veroa eikä heitä saanut myydä.⁶¹

Maan omistaminen on vain eräs resurssien hallintamalli. Roomalaisen oikeuden perinne levitti sitä. Kun asiakirjoissa annettiin kehoituksia asutustoimintaan, ei tällä ole tarkoitettu sitä, ettei alueella olisi ollut väkeä, vaan että siellä ei ollut väkeä kuninkaan valtakunnan piirissä, joten

kuningas ei tunnustanut heidän oikeuksiaan eikä resurssien käyttömuotojaan. Kuningas antoi itse itselleen ottamansa regaalioikeuden nojalla omistus- ja asutusoikeudet niille, jotka ryhtyivät maksamaan hänelle veroa.⁶²

Kuningas Magnus Ericsson kehotti länsisuomalaisia verovapauden turvin ottamaan lisää maata viljelykseen vuonna 1334 ja vahvasti kristittyjen uudisasukkaiden oikeudet pohjoisen ”lappinmaihin” vuonna 1340, niin että heillä oli täysi omistusoikeus ja Ruotsin lain turva. Kun hänen poikansa kuningas Erik Magnusson uudisti privilegit 1358, hän julisti sen tapahtuvan ”til Swerigis rijkis och christna troes föröckning”.⁶³ Keskisellä Saimaalla sijaitsevaa Sääminginsaloo käsiteltiin 1360-luvun läänitysasiakirjoissa asumattomana (*inhabitata*). Todellisuudessa alue oli asuttu, ja siellä lienee sijainnut alueen talvikylä.

58. *Akty, otnosjaščiesja k istorii zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye arheografičeskoju kommissieju*, Tom pervyj: 1340–1506. Imperatorskaja Akademiya Nauk 1846, n:o 39, 50, 51, 79, 192; *Pamjatniki diplomatičeskih snošenij Moskovskago gosudarstva so Šveciej 1556–1586gg.* Julk. N. P. Lihačeva & V. V. Majkova. Imperatorskaja Akademiya Nauk 1910, n:o 1, 6, 7, 9. Olen kääntänyt epävapaiden ihmisten määreet mielivaltaisesti, koska suomessa ei ole vastaavia ilmaisuja.

59. *Akty, sobrannye kavkazskoju arheografičeskoju kommissieju. Arhiv glavnago upravlenija namestnika kavkazskogo*, Tom I: Čast’ pervaja. *Gudžary i drugie akty na gruzinskom, arabskom, persidskom i tureckom jazykah, 1398–1799.* Julk. Ad. Berže. Tipografija Glavnago Upravlenija Namestnika Kavkazskago 1866, n:o 1 (vuodelta 1398).

60. Michail Khodarkovsky, *From Frontier to Empire. The Concept of the Frontier in Russia, Sixteenth–Eighteenth Centuries.* *Russian History–Histoire Russe* 19 (1992), 124–126.

61. *Materialy po istorii russko-mongol’skih otnošenij, Russko-mongol’skie otnošenija 1607–1636. Sbornik dokumentov.* Julk. I. Ja. Zlatkin et al. Akademiya Nauk SSSR 1959, no. 12
62. Korpela, SSM 2012, 222–240, Korpela, CMB 2012, 86–87.

63. *Registrum ecclesiae Aboensis eller Åbo domskyrkas svartbok* (= REA). Julk. Reinh. Hausen. Statsarkivet 1890, n:o 74, *Diplomatarium Suecanum eller Svenskt Diplomatarium I–X* (= DS). Riksarkivet, Stockholm 1829–2000; DS IV 3473; FMU I 675.

Asumattomana alue olisi ollutkin kuninkaalle, kirkolle ja läänistä nauttineelle Bielke-suvulle arvoton ja ilmeisesti myös tuntematon.⁶⁴

Kansansadun mukaan rikollinen Matts Orava oli asettunut Valkealan erämaahan. Kuningas Albrecht Mecklenburgilaisen kirje vuodelta 1365 kertoo Matisse Orewall -nimisen miehen rakentaneen talon samalle seudulle kuninkaan lain mukaan. Paikalliset olivat ajaneet hänet alueelta, minkä vuoksi kuningas määräsi, että Matisselle pitää palauttaa hänen oikeutensa. Kansansatu välittää paikallisen ja kuninkaan asiakirja eu-rooppalaisen näkökulman samaan asiaan.⁶⁵

Moskovan tsaari antoi maita ja veroja luostareille siellä, minne hänen todellinen valtansa ei ulottunut. Petsamon ja Soloveckin luostarit kasvattivat näin omaisuuttaan 1500-luvulla, mutta samalla ne julistivat myös Moskovan suvereenisuutta Jäämeren rannalla.⁶⁶ Moskovan lain turvin luostarin isät tekivät myös paikallisten kansa kauppoja, joilla luostari sai valtavia maaomaisuuksia muutamalla säkillisellä viljaa. Isät tunsivat Moskovan valtakunnan maanomistuskäsit-tyksen, kun taas paikalliset luulivat ilmeisesti suorittavansa jotakin kohtaamisriittä.⁶⁷

Ruhtinaiden yhteinen etu oli tukea ajatusta suvereenista valtakunnasta. Ruotsin ja Moskovan sodan syynä 1550-luvulla pidettiin juuri paikallisia, keskenään tappelevia joukkioita, jotka lopulta vetivät mukaan ruhtinaiden sotilaatkin. Kirjeessään valtaneuvoksille 3.12.1555 Kustaa Vaasa korosti, että nyt Karjalassa on organisoitu Venäjän armeija eikä kuten aiemmin ”*een hoop of förfaredt folck som boo udi Nogårdz rijke*”.⁶⁸ Samasta näkökulmasta on ymmärrettävä se, että Kozma Ukkonen tuomittiin hirtettäväksi Säämingissä 28.2.1559, koska hän oli mennyt Venäjälle, varastanut lehmän ja lampaan ja siten rikkonut kahden kuninkaan välisen rauhan.⁶⁹

Samalla kun kasvava kuninkaanvalta kaipasi lisää veroresursseja 1400-luvun lopulla, erämaiden vähittäinen väestökasvu alkoi kuitenkin myös itse saavuttaa resurssikattoa. Näin väestölle syntyi myös oma tarve alkaa laajentaa pelto-

viljelyä eli muuttaa elinkeinorakennettaan. Tämä johti pysyvämpään asutusmuotoon, joka taas helpotti kontrollin ja veronkeruun toteuttamista. Samalla kuitenkin rinnakkaisten populaatioiden konfliktit yleistyivät, koska maaresurssien käyttö piti määritellä uudelleen. Varsinaiset konfliktit savolaisten ja hämäläisten välillä ajoittuivat kuitenkin vasta 1500-luvulle. Konfliktit osuvat pääsääntöisesti Päijänteen pohjoispuoliselle alueelle Kymijoen vesistöissä.⁷⁰

Verotusasiakirjojen perusteella ei voi laatia mitään asutuskarttoja periferia-alueesta, kuten perinteisesti tehdään. Verohallinto oli vasta ehtinyt tänne, väkeä oli pinnallisesti kirjattu eivätkä kaikki olleet siirtyneet peltoviljelykseen. Ilmiö näkyy selvästi pohjoisvenäläisessä materiaalissa, joka on paljon suomalaista täydellisempää. Ensimmäiset verokirjat ovat 1400-luvun lopulta. Väki näyttää moninkertaistuneen 1600-luvun lopulle tultaessa, mutta tarkempi tarkastelu paljastaa vain keruukriteerien täydellistyneen.⁷¹

Verokirjat ovat historiallisesti kertovia lähteitä, joissa on kaikki subjektiivisen kerronnan ongelmat. Järvisedimentit ovat objektiivisia tah-

64. REA 187, Korpela, CMB 2012, 88–90.

65. FMU VIII 6585; Ragnar Rosén, Hämäläisasutuksen kaakkoisraja. *Historiallinen arkisto* 35 (1926), 6.

66. Jukka Korpela, The Christian Saints and the Integration of Muscovy. Russia Takes Shape. Teoksessa Sergei Bogatyrev (toim.) *Patterns of Integration from the Middle Ages to the Present*. Academia Scientiarum Fennicae 2005, 47–48.

67. Korpela, SSM 2012, 235–239.

68. *Konung Gustaf des förstes registratur* 1–29 (= GR). Riksarkivet, Stockholm 1861–1916; GR XXV, 497.

69. *Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561–1565*. Julk. Kauko Pirinen. Valtionarkisto 1954, 10.

70. Pirinen 1988, 308–325; Pirinen 1982, 14, 17, 38–39; Soinen 1961, 31–32.

71. Irina Černjakova, *Naselenie Oloneckogo kraja v XVII veke (po piscovym i perepisnym knigam)*, *Voprosy istorii Europejskogo Severa*. Petrozavodskij gosudarstvennyj universitet 1988, 115–133. Periferiavaestöjen arvioiminen on maailmanlaajuisestikin ongelma. Kun 1950-luvulla Pohjois-Amerikan intiaanien määräksi 1500-luvun alussa arvioitiin noin miljoona, on arvio nykyisin 20 miljoonaa; ks. Diamond 2005, 228.

dosta riippumattomia jätteitä muinaisuudesta. Verokirjat eivät lisäksi kerro suoraan ihmisistä vaan verohallinnosta. Yhtenä esimerkkinä olkoon Repoveden kansallispuiston alue, joka on Jutikkalan ja Kaukiaisien kartoissa täysin asumaton, mutta josta 2004 löytyi parituhatta vuotta jatkunut peltoviljelyn tunteneesta väestöstä kertova evidenssi.⁷² Nämä ihmiset eivät vain soveltaneet innovaatiota laajalti, koska muita resursseja oli riittävästi tarjolla.

Erätalous

Erämaiden talous oli paikka- ja tapauskohtaista resurssien hyödyntämistä. Tämä johti monimuotoiseen ympäristön hyödyntämiseen. Kun eri vuodenaikojen resurssit sijaitsivat eri paikoissa, eli väestö nomadista tai puolinomadista elämää. Vaeltaminen saattoi jossakin tapahtua joenvarrtta pitkin meren rannalle ja takaisin. Näin oli Pohjois-Ruotsissa. Siperiassa taas vuosittainen vaellus saattoi ulottua tuhansien kilometrien päähän.⁷³

Suomalaismetsissä eri vuodenaikojen asuinpaikkojen etäisyys ei liene ollut kovin suuri, koska kalastus- ja metsästyspaikat eivät keskittyneet tuhansien neliökilometrien alueella jonnekin kuten lohien kutupyynnissä tai Jäämeren kalastuksessa tapahtuu. Myöskään eläimet eivät

täällä vaella tietyille paikoille tuhansien suuruisina laumoina. Tämä rajoitti ylipaikallisen todellisuuden ja identiteetin muodostumista eikä joutanut pysyviin hallinta- ja valtarakenteisiin. Kukin yhdessä elänyt ryhmä (perhekunta) oli tahollaan. Myös metsäalueen kultit (seidat) olivat perhekohtaisia eivätkä siten lisänneet ryhmien kanssakäymistä.⁷⁴

Muuttaminen lienee tapahtunut kahden kierroksen syklinä. Vuosittain siirryttiin vakiintuneiden paikkojen välillä. Nämä saatettiin muuttaa resurssien ehtyessä vuosikymmenen välein. Tätä edellytti kaskiviljely. Kun asumukset olivat pysyvimmilläänkin puuta, oli ne rakennettava aika ajoin uudelleen. Vanha paikannimistö tukee tällaista selitysmallia.⁷⁵

Krisztina Kossen mukaan väki pysyy geneettisesti lisääntymiskykyisenä, kun se muodostaa ns. naimakentän, jonka koko on vähintään 600 ihmistä. Tällainen väkimäärä syntyi esimerkiksi 10–20 kylästä, suurperheestä tai yhdessä elävästä ryhmästä, jossa jokaisessa oli 25–50 jäsentä. Ehkä Itä-Fennoskandiassa eli 20–30 hengen joukkoja: kolme sukupolvea lapsineen. Pariutuminen tapahtui ryhmien välillä, mitä todistaa kansanrunouskin.⁷⁶

Viime aikojen geenitutkimukset tukevat sitä ajatusta, että itäsuomalainen väestö ei ole ulkoa suuntautuneen muuton tulosta vaan sisäisesti

72. Kaukiainen 1980, 38–40; *Suomen asutus 1500-luvulla. Kartasto*. SHS 1973, kartta n:o 4; Alenius, Saarnisto & Ojala 2005, 19–21.

73. Jari Mäki, *The Annual Cycle of the Settlements of the Circumpolar Peoples*. Iskos 13, 2004, 114; Petri Halinen, *Prehistoric Hunters of Northernmost Lapland. Settlement patterns and subsistence strategies*. Iskos 14, 2005, 87, 92–93; Jukka Korpela, *From Water Roads to Land Roads. Reformation of Reach in Late Medieval North European Forests*. Teoksessa Marko Lamberg, Marko Hakanen & Janne Haikari (toim.) *Physical and Cultural Space in Pre-industrial Europe. Methodological Approaches to Spatiality*. Nordic Academic Press 2011, 97–98; Ylva Stenqvist Millde, *Vägar inom räckhåll. Olika nivåer av kommunikation med exempel från Dalarna och Hälsingland. Bebyggelsehistorisk tidskrift* 39 (2000), 73; Ylva Stenqvist Millde, *Vägar inom räckhåll. Spåren efter resande i det förindustriella bondesamhället*. Stockholms universitet 2007, 113–114, 118, 177–184.

74. Pentikäinen 1995, 153–155; Korpela 2008, 55, 59.

75. Jukka Korpela, *Aspects Concerning Communication and Contact Landscape of Medieval North-Eastern European Subarctic Forest Zone. Vostočnaja Finljandija i Rossijskaja Karelija. Tradicija i zakon v žizni karel*. Izdatel'stvo PetrGU 2005, 30–35; Korpela 2008, 201; Jukka Korpela, *Nimet ja kivet. Teoksessa Hanna-Maria Pellinen (toim.) Maasta, kivistä ja hengestä. Markus Hiekkänen Festschrift*. Kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia, Turun yliopisto – Taiteiden tutkimuksen laitos, taidehistoria, Helsingin yliopisto – Suomen kirkkohistoriallinen seura – Suomen keskiajan arkeologinen seura 2009, 78–86; Korpela, *From Water Roads to Land Roads*, 2011, 98–101.

76. Krisztina Kossé, *Group Size and Social Complexity. Thresholds in the Long-Term Memory. Journal of Anthropological Archaeology* 9 (1990), 277–278, 284; Jukka Korpela, *Aspekter till östfinska familjen under medeltiden. Indicier till ett annorlunda system*. NP 2011, 124–136.

kasvanut. Rick A. Kittlesin ja kumppanien mukaan itäsuomalainen miesväestö olisi lähtöisin kahdesta ”alkuisästä”. Uudempi tutkimus ja sen pohjalta Suomen molekyyllilääketieteen instituutin kokoama Suomen Geeniatlas ovat vahvistaneet tätä käsitystä. Niissä painottuu itä- ja länsisuomalaisen väestön ero.⁷⁷ Nämä tulokset myös todistavat ajatusta Kossen naimakenttien toimivuudesta.

Kun naisperimä ei väestössä ole vastaavasti rajoittunut ja tiedetään eksogaamisen avoittumisen olleet tapana, syntyy juuri sellainen geneettinen todellisuus kuin tutkimukset osoittavat. Kun miehet pysyivät paikallaan eikä muuttoliikkeiden kautta uusia miehiä saapunut, pysyi väestön y-kromosomiperimä rajattuna. Kun taas naisia otettiin joskus kaukaakin, muodostui naisperimä heterogeeniseksi. Uudet äidit toivat kaikki muut geenit paitsi y-kromosomin mukanaan, millä taas ei ole mitään merkitystä väestön terveydelle. Näin heidän jälkeläisensä eivät olleet mitenkään degeneroituneita, vaan jo parin sukupolven myötä uudistivat väestön perimän.⁷⁸

Väestömuutosta metsäalueen ja etelän maatalousalueiden välillä on viitteitä. Kiistatta on todistuksia hämäläisten harjoittamasta erätaloudesta ja eräomistuksista viimeistään myöhäiskeskialjalta. Myös pirkkalaiset ovat osallistuneet runsaasti metsäalueen resurssien hyödyntämiseen, mutta silti itse asuneet vakituisesti etelän maatalouskylissä.

Pirkkalaisliike syntyi tavaravaihdon (kaupan) pohjalle ja muodosti osan keskiaikaisen valtakunnan verotusta. Se oli osa valtakunnan muodostusta. Hämäläisten ja satakuntalaisten erätaloutta ei voi erottaa tästä, koska resurssien käyttömuodot ovat olleet heterogeenisia ja myös pysyvän viljelyksen maataloissa tarvittiin riistaa ja kalaa ravinnoksi. Eräomistuksista muodostui pysyvää maaomistusta sitä mukaan, kun kuninkaanvalta vahvistui. Tässä on kuitenkin kyse resurssien käyttömuodosta eikä väestönkasvusta. Geeniperimäkin osoittaa huomattavia eroja etelä-pohjoinen-akselilla.⁷⁹

Päijänteen itäpuolisen savolaisen järvalueen asuttamista ei voi yhdistää muinaishämäläiseen eränkänkyntiin.⁸⁰ Ensiksikin jo mainittu genetiikka todistaa ajatusta vastaan. Toiseksi tätä teoriaa tukevia lähteitä ei ole. Perinteinen artefaktien muotojen yhdistäminen ilmansuuntiin ei auta selvittämään savolaisten kulttuurin alkuperää.⁸¹ Löytöjä on suhteessa muinaisuuden kokonaisuuteen häviävän vähän, metalliset artefaktit tuskin muodostivat merkittävää osaa muinaisuuden arkipäivässä ja perinteinen arkeologia on liioitellut sitä, kuinka esine- ja koristemuodot kuvaisivat ”heimoja” ja ”kulttuureja”. Pikemmin esineiden kokonaisuus oli yhtenevä koko viikinkikaupan alueella Baltiassa, Suomenlahden alueella, Suomessa ja Luoteis-Venäjällä. Staraja Ladoga oli viikinkikaupunki, ja sitä kautta on kulkeutunut paljon läntisiä esineitä.⁸²

77. Rick A. Kittles et al., Dual Origins of Finns Revealed by Y Chromosome Haplotype Variation. *The American Journal of Human Genetics* 62:5 (1998), 1171–1179; Rick A. Kittles et al., Autosomal, mitochondrial and Y chromosome DNA variation in Finland. Evidence for male-specific bottleneck. *American Journal of Physical Anthropology* 108:4 (1999), 381–399; Mirja Raitio et al., Y-Chromosomal SNPs in Finno-Ugric Speaking Populations Analyzed by Minisequencing on Microarrays. *Genome Research* 11:3 (2001), 471–482; Tuuli Lappalainen et al., Regional differences among the Finns. A Y-chromosomal perspective. *GENE – An international journal on genes, genomes and evolution* 376:2 (2006), 207–215; Jukka U. Palo et al., Genetic markers and population history. Finland revisited. *European Journal of Human Genetics* 17 (2009), 1336–1346.

78. Korpela, NP 2011, 129–131.

79. www.stakes.fi/NR/...8A59.../PressSuomalainengeeniatlas_suomi.rtf.

80. Pirinen (1988, 281–285) korostaa, että todisteet hämäläisten eräretkeilystä ovat kiistattomat ja vesireittiyhteydet hyvät.

81. Pirkko-Liisa Lehtosalo-Hilander, Esihistorian vuosituhannet Savon alueella. SavH I, 1988, 222–224.

82. Jukka Korpela, Em’ i Ladoga. Slavjane i finno-ugri. Kontaktnye zony i vzaimodejstvije kul’tur. Teoksessa A. N. Kirpčimikov (toim.) *Doklady Rossijsko-Finljandskogo simpoziuma po voprosam arheologii i istorii Puškinskie Gory 7–10 oktjabrja 2004 g. Posvjaščajtsja 30-letiju družeskogo sotrudničestva arheologov Rossii i Finljandii (1976–2006 gg.)*. Akademiya Nauk Rossii 2006, 73–81.

Kolmanneksi Salpausselkien pohjoispuolisen Itä-Suomen liikenneyhteydet sitovat alueen ehdottomasti ja vain Laatokalle ja Suomenlahden itäpäähän. Alueen maantieteen vuoksi vain vesiyhteydet ovat käyttökelpoisia. Teoria lännestä vuosittain vaeltavista eränkävijöistä on mahdollon laajassa mitassa.⁸³

Muuttoliike

Muuttaminen, vaeltaminen ja siirtyminen ruhtinaskunnasta toiseen oli koko Itä-Euroopan laajuinen ilmiö 1400-luvulta 1600-luvulle. Väki jatkoi vanhaa elintapaansa ja pyrki aktiivisesti karuun kasvavan valtakunnan rasituksia. Itä-Euroopan ruhtinaiden sopimuksissa ratkotaan jatkuvasti näitä kysymyksiä.⁸⁴ Kasakkaväestön muodostuminen Venäjän arolle oli osa tätä prosessia. Sen yhteydessä kukaan ei ole puhunut väestönkasvusta, koska tiedetään Venäjällä väen vähentyneen ja karanneen etelän arolle. Suomen ilmiö ei siten ollut mikään erityinen eikä edes mitenkään merkittävän suuri.

Suomalaisissa lähteissä autoituminen näkyy erittäin runsaana varsinkin 1500-luvun Karjalassa. Vatjan viidenneksen verokirjassa vuodelta 1582 eri seutujen autiutilojen määrä vaihteli 1/3 ja 1/2 välillä. Heikki Kirkisen mukaan 76 prosenttia Vatjan viidenneksestä ja 39 prosenttia Äänisen viidenneksestä autoitui. Jo ensimmäisessä verokirjassa kirjuri Dmitrij Kitajev valittaa autoitumista vuonna 1499, ja hänen seuraajansa Semen Ivanovič Klušin ja Šemet Rezanov jatkavat 1539: ”Borovičissa oli aiemmin obža-veroja; nyt se on autio ja kasvaa metsää.”⁸⁵

Perinteinen elintapa jatkui. Kun muutettiin uuteen paikkaan, vanha asumus jäi autioksi. Näinhän savolaiset selittivät elämismuotoaan ruotsalaisille, jotka eivät sitä hyväksyneet.⁸⁶ Verottaja kulki vanhan kirjan mukaan paikasta toiseen rekisteröimässä asutusta. Jos talo oli tyhjä, hän merkitsi sen autioksi. Jos hän onnistui löytämään uuden talon, merkitsi hän sen uudisasutukseksi. Vanhasta talosta muuttanut ei kuitenkaan ilmoittanut muutostaan, eikä verottajalla

ollut keinoja seurata häntä tiettömässä erämaassa. Siten osa väestä hävisi ja vain osa kirjautui uudisasukkaaksi. Uudisasukkaat eivät kuitenkaan todista uudisasutuksesta eivätkä väestönkasvusta vaan vanhan elämänmuodon jatkumisesta. Kyse oli vain siitä, että löydettiin uudeleen joku vanha asukas tai joku uusi kirjaamaton asukas.

Toisena olennaisena selittäjänä on rajaseudun silmitön hävittäminen ja orjanmetsästyminen. Osa tapettiin ja vietiin vankeuteen. Ryöstettyjen ihmisten määrät olivat hämmästyttävän suuria. Suomessakin täytyy puhua sadoista ihmisistä vuotta kohti.⁸⁷ Väki siirtyi syrjemmäksi tuhon tieltä eli Karjalan kannakselta mm. Sisä-Suomeen (Savoon ja Keski-Suomeen) kuten mm. Veijo Saloheimo on tutkimuksissaan havainnut.⁸⁸ Tämä ei tarkoittanut väestökasvua eikä asutustoimintaa vaan oli ikään kuin kasakoitumisen peilikuva. Se selittää osaltaan nimistöllisiä kytköksiä.

Vastaavaa autoitumiskehitystä voidaan seurata hyvin asiakirjojen pohjalta Etelä-Italiassa. Siellä tunisialaisten ja muiden merirosvojen

83. Korpela 2008. Voi myös kokeilla samoamista savolaisessa louhikkoisissa ja soisessa järviluonnossa vesireitien vastaiseen suuntaan.

84. Esim. *Akty, odnosjaščiesja k istorii zapadnoj Rossii*, n:o 118, 144, 145.

85. *Piscovaja kniga Vodskoj pjatiny 1539 goda*. Teoksessa A. S. Žerbin et al. (toim.) *Asiakirjoja Karjalan historiasta 1500- ja 1600-luvulta*. Istorija Karelii XVI–XVII vv. v dokumentah. Joensuun yliopiston Karjalan tutkimuslaitos – SNTL:n tiedeakatemia Karjalan filiaali, Kielten, kirjallisuuden ja historian instituutti – SNTL:n Ministerineuvoston keskusarkistohallinto – SNTL:n Vanhojen Asiakirjojen Valtiollinen Keskusarkisto 1987. (= AKH I), 960ob; Heikki Kirkinen, *Karjala idän ja lännen välissä II: Karjala taistelukenttänä*. Kirjayhtymä 1976, 155.

86. *Handlingar till upplysning af Finlands häfder I–IX* (=HUFH). Julk. A. I. Arwidsson. Stockholm 1846–1857; HUFH VI 147; Korpela, SSM 2012, 232–234.

87. Akatemiaprojekti (ks. viite 39).

88. Veijo Saloheimo, *Säämingin pitäjän synty. Menneisyydestä kantautuvat sanat. Säämingin seurakunta 500 vuotta*. Savonlinna-Säämingin seurakunta 2004, 16; Pirinen 1988, 394, 401–402.

hyökkäykset johtivat rannikon väestökatoon ja väen muuttamiseen sisämaahan 1500-luvulla. Tutkimuksen mukaan kylien väkimäärä laski 40–80 prosenttia, mutta sisämaan asutus kasvoi vastaavasti.⁸⁹

Lappalaiset ja savolaiset

Väestökehityksen avainsanoja ovat savolaisten lisääntyminen ja lappalaisten häviäminen Etelä- ja Keski-Suomesta. Keskiajan lähteet mainitsevat lappalaisia eri puolilla. Ruotsin kuninkaan drotsi Knut Jonsson määritteli metsien nomadista elämää viettäneen väen lappalaisiksi 1326.⁹⁰ Näitä tunnetaan Ruotsin valtakunnan lähteissä aina 1600-luvun lopulle saakka. Joskus heillä oli huomattavaa varallisuutta: Visulahden Per Lappinpoica omisti vuoden 1571 hopeaveroluettelon mukaan lehmän, kaksi lammasta ja vuohen, mikä jo viittaa asettumiseen paikalle.⁹¹

Samaa väestöä näkyy myös Vienan (Lapin pogostojen) moskovalaisverokirjoissa, joita alettiin pitää 1500-luvun lopulla. Kun väestöltä kerättiin jousiveroja, oli se liikkuvaa. Osa verotettavista asui pysyviä taloja kevyemmissä asumuksissa, joita kutsutaan telttaa tarkoittavalla käsitteellä *veža* ja sanotaan väen asuvan metsässä.⁹²

89. Robert C. Davis, *Christian Slaves, Muslim Masters. White Slavery in the Mediterranean, the Barbary Coast, and Italy, 1500–1800*. Palgrave – MacMillan 2003, 35–36, 139–141. Mirella Mafrić, *Mezzogiorno e pirateria nell'età moderna (secoli XVI – XVII)*. Pubblicazioni dell'Università degli studi di Salerno 1995, 95–96.

90. FMU I 360.

91. *Suomen hopeaveroluettelot 1571: Savo*. Suomen Historiallinen Seura 1996, 72; Pirinen 1982, 329; Samuli Aikio, Saamelaiset keskiaikana. Teoksessa *Suomen historia II*. Weilin + Göös 1985, 82; Pekka Lappalainen, *Pieksämäen seudun historia. Pieksämäki, Jäppilä, Virtasalmi ja Pieksämäen kauppala I–II*. Pieksämäen kaupunki 1961, 57; Pekka Lappalainen, *Säämingin historia I*. Säämingin kunta 1970–1971, 96–98; Soininen 1954, 33–34; Hannele Wirilander, *Mikkelin pitäjän historia vuoteen 1865*. Mikkelin kaupunki 1982, 28–29; Hans Gebhard, *Savonlinnan läänin oloista vuoteen 1571*. SKS 1889, 2–3, Pentikäinen 1995, 199–202.

On riitakysymys, mikä on tämän väen ja saamenkielisen väestön suhde. Keskiaikainen terminologia ei erotellut eri suomalais-ugrilaisia metsässä asuvia väestöjä toisistaan. Väki oli hyvin heterogeenista eikä muodostanut itselleenkään mitään ylipaikkallista kielellistä identiteettiä. Saamelaisidentiteetti on myöhäinen poropaimentolaisten joukossa syntynyt ilmiö.⁹³

Lisäksi väestö oli varmasti tässäkin mielessä sekoittunutta. Ruotsin kuninkaan virkamiehet yrittivät estää savolaisten perinteisen elinmuodon ja pakottaa heidät peltoviljelyyn, mikä ilmenee jopa heidän valituksissaan kuninkaalle.⁹⁴ Syrjemmällä eläneille ja varsinaisiksi lappalaisiksi kutsumilleen he soivat eräelinkeinot, kun eivät muutakaan voineet, ja näin mm. majavanmetsästyksestä muodostui Lapissa elinkeino, joka oli sallittu vain lappalaisille.⁹⁵

92. *Kniga sbora dannyh i obročnyh deneg s tjaologo nase-lenija lopskih pogostov 1587/1588g*. AKH I, 1987, 181 – 185 (l. 678 – 685ob.), *Dozornaja kniga lopskih pogostov 1597g*. AKH I, 1987, 192, 193, 198, 199, 204, 207, 208, 211 – 214 (l. 17ob., 19ob. – 20, 29ob., 31, 42ob., 46ob., 47ob., 49 – 50, 58, 59ob., 60ob., 65, *Piscovaja kniga Vasil'ja Agalina 7082 (1574) goda*. Gramota 1697 (Razbor tjažby meždu loparjami i pečengskimi starcami). Priloženie I-e. Nikolaj Nikolajevič Haruzin, *Russkie lopari (očerki prošlago i sovremenago byta)*. Izvestija Imperatorskago obščestva ljubitelej estestvoznanija, antropologii i etnografii, tom LXVI. Trudy etnografičeskago otdela tom X, Moskva, 1890, 396.

93. Korpela 2008, 137–150; Maria Lähtenmäki, *Kalotin kansaa. Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889*. Suomen Historiallinen Seura 2004, 290–298, 474–475; Inger Zachrisson, *Skrevet och sagt*. Teoksessa Inger Zachrisson et al. (toim.) *Möten i gränsländ. Samer och germaner i Mellanskandinaviens*. Statens Historiska Museum 1997, 171–172; Inger Zachrisson, *Varför samiskt? Teoksessa Inger Zachrisson et al. (toim.) Möten i gränsländ. Samer och germaner i Mellanskandinaviens*. Statens Historiska Museum 1997, 189–220; Lars Ivar Hansen & Bjørnar Olsen, *Samenes historie fram til 1750*. Cappelen Akademisk Forlag 2004, 45, 87–90; Knut Odner, *Finner og terfinner. Etniske prosesser i det nordlige Fønno-Scandinavia*. Oslo Occasional Papers in Social Anthropology. Department of Social Anthropology 1983, 104–106.

94. HUFH VI 147.

95. Tegengren 1952, 115–116, 118–120.

Saamelaiset paikannimet etelässä ja saamelaiset sanat suomessa viittaavat siihen, että saamenkielisyyttä oli myös etelässä. Lisäksi kielten heterogeenisyys lienee ollut keskiajalla nykyistä suurempaa. Kielten kirjalliset standardisoimispyrkimykset ovat luoneet yleiskielen, mutta samalla syventäneet ja selventäneet kielten rajoja. Mahdollisesti keskiajalla etelässä puhuttu saame ei eronnut yhtä jyrkästi samalla alueella puhuttusta suomesta kuin voisi luulla.⁹⁶

Uudenajan alun elinkeinomallitus siirsi väkeä metsäelinkeinoista pysyvään maatalouteen. Tällöin myös siirryttiin ”lappalaisuudesta” normaali väestöön (”kristityksi”), mikä näkyy havainnollisesti moskovalaisverokirjoissa.⁹⁷ Sama integroituminen maatalousyhteiskuntaan lienee selityksenä sille, että lappalaiset häviävät etelästä myös ruotsalaisdokumenteissa 1600-luvun kuluessa. Siten savolainen uudisasutus voi ainakin osin selittyä sillä, että lappalaiset muuttivat rekistereissä viljelijöiksi, joita kuvattiin suomalaisina uudisasukkaina. Aivan konkreettisesti kehitys näkyy Lapissa 1700-luvulla, kun lappalaisiksi kvalifioitunut väestö alkoi viljellä maata rinnan seuduille muuttaneiden varsinaisten suomalaisten kanssa. Seka-avioliittoja solmittiin, mikä mm. johti majavanpyydystysmonopolin purkautumiseen mutta myös siihen, että lappalaiset ottivat käyttöön suomen kielen.⁹⁸

Suomen kieli luotiin 1500-luvun Ruotsissa nimenomaan kirkon ja hallinnon valtainstrumentiksi sitomaan valtakunnan itäosan suomalais-ugrilaista väestöä suvereeniin kuninkuuteen. Voi olla, että osana tätä kehitystä etelän saamelaisväestö vaihtoi kielensä saamesta suomeksi muutaman sukupolven kuluessa. Kielevaihto on melko tavallinen ilmiö jyrkässä elinkeinomuutoksessa. Se mahdollistaa uudelle väestölle sosiaalisen ja taloudellisen nousun.⁹⁹ Kiintoisasti moskovalaislähteet viittaavat ajatuksen kehittämiseen Karjalassa paikallista kieltä samaan aikaan moskovalaisintegraation välineeksi.¹⁰⁰

Teoria

Jospa Itä-Suomen keskiaikaisessa metsäperiferiassa asuikin runsaasti väkeä. Myöhäiskeskiajalla alueelle kohdistui yhä kiintyvämpää verotusta ja orjanmetsästäystä, mikä ohjasi perinteisen asutuksen kierron pois rajaseuduksi muuttaneelta alueelta sisämaaksi kvalifikoituneelle alueelle eli jakoi väestöä.

Kun valtakunnat laajenivat, rekisteröivät ne väen ja loivat sille vero- ja muita raskaita. Näin väestöt joutuivat katastrofin välttämiseksi siirtymään vaeltavasta, monimuotoisten paikalliresurssien käytöstä maanviljelyyn ja asettumaan asumaan jollekin seudulle. Pysyvä asumismuoto ja paikalle muodostunut kirkollinen ja maallinen hallinto sitoivat väkeä valtakuntaan ja asettivat sen lakiansa alaiseksi. Ruotsin valtakunta nimesi väkeä yhdenmukaisesti suomalaisiksi (savolaisiksi) ja Moskovan valtakunta karjalaisiksi, koska se katsoi asukkaiden kuuluvan omiin resursseihinsa yhtenäisenä veroalamaisjoukkona.

Tämä loi myös väestöjen keskuuteen ylipaikallista tietoisuutta, mikä johti ylipaikallisen identiteetin syntyyn ja vihollisasetelmaan toiseen valtakuntaan integroitunutta suomalais-ugrilaista kieltä puhunutta väestöä kohtaan. Yhtenäistämiskehityksen ja integraation tuloksena Ruotsin valtakuntaan integroituneesta läntisestä väestä tuli yhä selvemmin suomenkielistä.

96. Norbert Strade, *Det sydsamiske sprog*. Teoksessa Inger Zachrisson et al. (toim.) *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens Historiska Museum 1997, 175–185.

97. Korpela 2008, 146–148; Korpela, *Migratory Lapps* (painossa).

98. Tegengren 1952, 117–118.

99. Joshua Fishman, *Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. *Multilingual Matters* 76, Clevedon: Multilingual Matters, 1997, 40–67.

100. Jukka Korpela, Feodorit (Theodorit) Kol'skii – Missionary and Princely Agent. *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte* 76 (2010), 218. – *Nyt julkaistu Jukka Korpelan artikkeli on läpikäynyt tieteellisen vertaisarvioinnin.*

Tämä selittäisi ilman olennaista väestökasvua ja asutustoimintaa sen, miksi maatalouseks-pansio oli niin radikaali Itä-Suomessa 1500-luvulla. Paikannimistön indikoima sisäinen muutto ja varsinaisen Laatokan Karjalan ja Kannaksen autioituminen selittyvät hyvin perinteisellä elinkeinojärjestelmällä ja sillä, että väestö pyrki pois väkivaltaisuuksien alta, joita valtiomuodostus loi. Teoria selittää myös sen, miksi Suur-Savo ei toimi mitenkään eikä millään lähdemittarilla

mitaten kasvun keskuksena. Kaiken lisäksi näin voidaan selittää niin järvien sedimenttien indikoima keskiaikainen asutus ja viljely kuin myös alueen nykyisen miesväestön geneettinen erityisyys. Verolähteiden väitteet muutosta, uudisasutuksesta ja väestökasvusta selittyvät niiden lähdeluonteella: niiden tarkoitus ei ollut kuvata väestön vaan valtakunnan veroalamaisten määrää.